IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

ALISHER NAVOIYNING “MAHBUB UL-QULUB” ASARIDA IJTIMOIY-AXLOQIY VA FALSAFIY QARASHLAR

Djurayeva Nodiraxon Foziljonovna
FarDU, Filologiya fakulteti
o'zbek tili yo'nalishi talabasi
nodirajorayevaa2@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24081974

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asaridagi ijtimoiy-axloqiy va falsafiy qarashlar tahlil qilinadi. Asarning tarkibiy tuzilishi, inson va jamiyat munosabatlari, adolatli boshqaruv, ilm-ma’rifat, mehnat, saxovat, kamtarlik, til odobi hamda ma’naviy komillik masalalari yoritiladi. Navoiyning turli kasb va ijtimoiy tabaqa vakillariga bergan tavsiflari orqali XV asr ijtimoiy hayotining ma’naviy mezonlari ochib beriladi. Shuningdek, asardagi hikmat va nasihatlarning bugungi kun tarbiyaviy jarayoni, yoshlar ma’naviyati va ijtimoiy munosabatlaridagi ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Mahbub ul-qulub”, falsafiy qarashlar, axloq, adolat, komil inson, ma’rifat, saxovat, jamiyat, ma’naviyat.

KIRISH

Alisher Navoiy o‘zbek mumtoz adabiyoti va tafakkuri tarixida nafaqat buyuk shoir, balki davlat arbobi, mutafakkir va insonparvar ma’rifatparvar sifatida alohida o‘rin egallaydi. Uning ijodida inson qadr-qimmati, adolat, ilm, ezgulik, mehr-oqibat va jamiyat ravnaqi masalalari markaziy mavzulardan biri hisoblanadi. Navoiy badiiy so‘z imkoniyatlaridan foydalanib, insonning ichki dunyosi, xulq-atvori va jamiyatdagi mas’uliyatini chuqur tahlil etadi.

“Mahbub ul-qulub” (“Ko‘ngillarning sevgani”) mutafakkirning umr tajribasi, kuzatishlari va ma’naviy xulosalarini mujassam etgan nasriy asaridir. Asar 1500-yilda yozilgani ko‘pincha qayd etiladi. Unda muallif hayotning turli qatlamlari, insoniy fazilat va illatlar, kasb egalari, rahbarlar, olimlar, faqirlar va boshqa ijtimoiy guruhlar haqida mulohaza yuritadi. Asar oddiy pand-nasihatlar majmuasi bo‘lib qolmay, o‘z davri jamiyatining axloqiy manzarasini ko‘rsatuvchi badiiy-falsafiy manba sifatida ham qimmatlidir.

Maqolaning maqsadi “Mahbub ul-qulub”dagi asosiy falsafiy-axloqiy g‘oyalarni tizimli tahlil qilish, ularning Navoiy dunyoqarashidagi o‘rnini ko‘rsatish va bugungi ma’naviy-ma’rifiy hayot bilan bog‘liqligini ochib berishdan iborat.

“Mahbub ul-qulub” Navoiy nasrining muhim namunalaridan biri bo‘lib, unda hayotiy kuzatish, axloqiy baho, hikmatli xulosa va badiiy ifoda o‘zaro uyg‘unlashadi. Asar an’anaviy ravishda uch qismdan tashkil topgan deb qaraladi. Birinchi qismda turli toifa va kasb vakillari, ularning jamiyatdagi o‘rni hamda xulq-atvori tavsiflanadi. Ikkinchi qismda yaxshi va yomon fe’l-atvorlar, insoniy fazilatlar va illatlar tahlil etiladi. Uchinchi qismda esa turli hikmatlar, masal va ibratli fikrlar jamlanadi. Bunday tuzilish tasodifiy emas. Navoiy avval jamiyatni va undagi insonlarni kuzatadi, keyin xulqning mohiyatini baholaydi, so‘ng hayotiy xulosalarni hikmat

shaklida ifodalaydi. Shu tariqa asar ijtimoiy kuzatuvdan axloqiy tahlilga, axloqiy tahlildan esa umumlashgan falsafiy xulosaga tomon rivojlanadi. Asarning bosh g‘oyasi insonni ezgulikka yo‘naltirishdir. Navoiy insonning mavqei yoki boyligini emas, uning odobi, halolligi, ilmga munosabati va boshqalarga keltiradigan foydasini muhim mezon sifatida ko‘radi. Muallif nazarida insonning haqiqiy qiymati uning jamiyatga foydasi va ma’naviy sifatlari bilan belgilanadi. Navoiy insonni jamiyatdan ajralgan holda tasavvur qilmaydi. Har bir shaxs o‘z xatti-harakati, kasbi, so‘zi va munosabati bilan atrofdagilar hayotiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli asarda turli tabaqa va kasb vakillariga munosabat bildiriladi. Muallifning tavsiflari orqali jamiyatning barqarorligi faqat hukmdor yoki amaldorga emas, balki har bir kishining vijdoni, mas’uliyati va halol mehnatiga bog‘liqligi anglashiladi.

Navoiy insonlar o‘rtasidagi munosabatlarda manfaatparastlik, ikkiyuzlamachilik, kibr va zulmni qoralaydi. Bunday illatlar ishonchni yemiradi, jamoa birdamligiga putur yetkazadi. Aksincha, rostgo‘ylik, vafo, muruvvat, saxovat va mehr-oqibat jamiyatni mustahkamlaydi. Bu qarashlar bugungi ijtimoiy hayotda ham dolzarb: sog‘lom muhit, o‘zaro hurmat va hamkorlik har bir insonning mas’uliyatli xulqiga tayanadi.

Asarda ijtimoiy mavqe axloqiy ustunlikning kafolati sifatida talqin etilmaydi. Yuqori mansabdagi kishi adolatli va xalqparvar bo‘lsa, uning mavqei ma’no kasb etadi; aks holda mansab kibr va zulm vositasiga aylanishi mumkin. Shu jihatdan Navoiy insonni lavozimiga qarab emas, amali va fazilatiga qarab baholash lozimligini uqtiradi. “Mahbub ul-qulub”da adolat jamiyat hayotining asosiy mezonlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy rahbar va mansabdor shaxs zimmasiga katta mas’uliyat yuklaydi: u xalq manfaatini ko‘zlashi, haqiqatni himoya qilishi, zulm va nohaqlikka yo‘l qo‘ymasligi kerak. Boshqaruvning maqsadi shaxsiy boylik yoki shuhrat orttirish emas, el-yurt osoyishtaligi va farovonligiga xizmat qilishdir. Mutafakkir adolatsiz amaldorlarni tanqid qilar ekan, mansabning o‘zi insonni ulug‘lamasligini, uni ulug‘laydigan narsa adolatli faoliyat ekanini anglatadi. Rahbarning xalq dardiga quloq tutishi, muhtojlarga yordam berishi, qaror chiqarishda xolis bo‘lishi muhim. Bu qarashlar davlat va jamiyat munosabatlarida mas’uliyat, hisobdorlik va inson manfaatini ustuvor qo‘yish tamoyillariga hamohangdir. Navoiy uchun adolat faqat qonuniy tartib emas, balki axloqiy burch hamdir. Inson o‘z imkoniyati va vakolatidan boshqalarga zarar yetkazish uchun emas, foyda keltirish uchun foydalanishi lozim. Shunday ekan, adolat tushunchasi asarda shaxsiy fazilatdan ijtimoiy boshqaruv mezonigacha bo‘lgan keng ma’noni qamrab oladi.

Navoiy ilmni insonni jaholatdan xalos etuvchi, tafakkurini yuksaltiruvchi va hayotda to‘g‘ri yo‘l tanlashiga yordam beruvchi kuch sifatida talqin qiladi. Ilmli kishi voqea-hodisalarni chuqurroq anglaydi, o‘z xatti-harakatini nazorat qiladi va jamiyatga ongli ravishda xizmat ko‘rsatadi. Biroq bilimning qadri uning amalda qo‘llanishi, odob va ezgulik bilan uyg‘unlashishida namoyon bo‘ladi. Asarda ilm bilan amal o‘rtasidagi bog‘liqlik muhim o‘rin tutadi. Faqat bilishning o‘zi yetarli emas; bilim insonning fe’l-atvorida, muomalasida va foydali faoliyatida ko‘rinishi kerak. Ilmni mansab yoki maqtanish vositasiga aylantirish ma’rifatning asl mohiyatiga zid. Navoiy nazarida haqiqiy olim kamtar, halol, odil va xalq manfaatiga befarq bo‘lmagan kishidir. Bu g‘oya zamonaviy ta’lim uchun ham muhim. Ta’lim jarayoni faqat ma’lumot berish bilan cheklanmasdan, mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil, axloqiy mas’uliyat va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishi lozim. Navoiy qarashlari bilim va tarbiyaning birligini ta’kidlaydi.

“Mahbub ul-qulub”ning muhim jihatlaridan biri turli kasb va hunar egalariga e’tibor qaratilganidir. Navoiy jamiyat hayotida har bir kasbning o‘z vazifasi borligini ko‘rsatadi. Kasb egasining qadri uning nomi yoki mavqeidangina emas, ishni vijdonan bajarishi, odamlarga naf yetkazishi va halolligidan kelib chiqadi.

Halol mehnat insonni mustaqil, mas’uliyatli va jamiyatga foydali qiladi. Mehnatdan qochish, birovning haqqiga xiyonat qilish, o‘z vazifasini suiiste’mol etish esa ma’naviy nuqson sifatida baholanadi. Navoiy mehnatni faqat moddiy ehtiyojni qondirish vositasi emas, balki insonning o‘z qobiliyatini namoyon etishi va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shishi deb tushunishga yo‘naltiradi.

Bugungi kasbiy etika nuqtayi nazaridan ham bu qarashlar ahamiyatli. Har qanday sohada mutaxassisning malakasi bilan birga halolligi, mas’uliyati, odamlarga hurmat bilan munosabati va kasbiy burchiga sadoqati talab etiladi. Navoiy insoniylikning eng muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida saxovat va muruvvatni ulug‘laydi. Saxovat faqat mol-mulk ulashish bilan cheklanmaydi; u vaqt, bilim, mehr, e’tibor va yordamni ham o‘z ichiga oladi. Muruvvat esa insonning boshqalarga mehr bilan munosabatda bo‘lishi, ularning og‘irini yengil qilishga intilishida namoyon bo‘ladi.

Mutafakkirning insonparvarlik qarashlari, ayniqsa, zaif va muhtoj kishilarga munosabatda yaqqol ko‘rinadi. Jamiyatning ma’naviy darajasi uning imkoniyati cheklangan, nochor yoki ko‘makka muhtoj a’zolariga qanday munosabatda bo‘lishi bilan ham belgilanadi. Birovning dardiga befarq bo‘lmaslik, yordamni minnatga aylantirmaslik va inson sha’nini hurmat qilish Navoiy axloqiy qarashlarining muhim mazmunidir.

Ijtimoiy ish sohasi bilan bog‘liq holda qaralganda, asardagi muruvvat va mehr-oqibat g‘oyalari inson qadrini e’zozlash, ehtiyojmandlarni qo‘llab-quvvatlash, kamsitmaslik va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash tamoyillariga mos keladi. Navoiy so‘zga katta mas’uliyat bilan qaraydi. Insonning tili uning aqli, tarbiyasi va ichki dunyosini namoyon etadi. O‘ylamay aytilgan so‘z ko‘ngilni og‘ritishi, nizoga sabab bo‘lishi mumkin; o‘rinli va muloyim so‘z esa insonlar o‘rtasida mehr va ishonchni kuchaytiradi. Shu bois muallif rostgo‘ylik, sukutning o‘rni, so‘zlash odobi va g‘iybatdan tiyilish masalalariga e’tibor qaratadi.

Asarda yolg‘on, maqtanchoqlik, laganbardorlik va g‘iybat kabi illatlar tanqid qilinadi. Rost so‘z insoniy munosabatlarning tayanchi bo‘lsa, yolg‘on ishonchni yemiradi. Navoiy fikricha, so‘zlashdan avval uning oqibatini o‘ylash, haqiqatni odob bilan ifodalash va boshqalarning sha’nini asrash zarur.

Bugungi axborot makonida bu qarashlarning ahamiyati yanada ortadi. Ijtimoiy tarmoqlarda tekshirilmagan ma’lumot tarqatmaslik, haqorat va kamsitishdan tiyilish, muloqotda hurmatni saqlash Navoiy ilgari surgan so‘z odobi tamoyillarining zamonaviy ko‘rinishlaridir. Navoiy dunyoqarashida komil inson g‘oyasi muhim o‘rin tutadi. Komillik faqat bilim yoki mavqega ega bo‘lish emas; u aql, odob, adolat, mehr, sabr, halollik va ma’naviy poklikning uyg‘unligidir. Inson o‘z nafsini tarbiyalab, boshqalarga foyda keltirishga intilgan sari komillikka yaqinlashadi.

Asarda tasavvufiy-axloqiy an’analar bilan uyg‘un jihatlar mavjud. Xususan, nafsni tiyish, dunyo moliga haddan tashqari berilmaslik, qalb pokligi, sabr va shukr kabi tushunchalar insonning ruhiy kamolotiga xizmat qiladi. Biroq asar faqat mavhum ruhiy kechinmalar bilan cheklanmaydi: undagi axloqiy xulosalar kundalik hayot, kasb, boshqaruv va insonlararo munosabatlar bilan bevosita bog‘langan.

Navoiy uchun komil inson jamiyatdan chekinuvchi emas, aksincha, o‘zining pok niyati va ezgu amali bilan jamiyatga xizmat qiluvchi shaxsdir. Demak, ma’naviy yuksalish ijtimoiy mas’uliyatdan ajralmaydi.

“Mahbub ul-qulub”da ilgari surilgan adolat, ilm, halollik, saxovat, kamtarlik va insonparvarlik g‘oyalari zamonaviy jamiyat uchun ham muhim tarbiyaviy manba hisoblanadi. Asar yoshlarni o‘z xatti-harakatiga tanqidiy qarashga, kasbini vijdonan bajarishga, kattalarga hurmat va kichiklarga izzat ko‘rsatishga, jamiyat oldidagi burchini anglashga undaydi.

Asardan ta’lim jarayonida foydalanishning samarali yo‘llaridan biri — undagi hikmatlarni zamonaviy hayotiy vaziyatlar bilan qiyosiy tahlil qilishdir. Masalan, adolat haqidagi fikrlarni rahbar va xodim munosabatlari, til odobini ijtimoiy tarmoqlardagi muloqot, saxovatni ko‘ngillilik faoliyati, halol mehnatni kasbiy etika bilan bog‘lab o‘rganish mumkin.

Asarning ijtimoiy ahamiyati shundaki, u insonni faqat o‘z manfaatini ko‘zlashga emas, balki boshqalarning holatini tushunishga, jamiyat farovonligiga hissa qo‘shishga chorlaydi. Bu jihatlar fuqarolik mas’uliyati, ijtimoiy hamjihatlik va ma’naviy xavfsizlikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari o‘zbek ma’naviy tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutadigan badiiy-falsafiy va axloqiy manbadir. Unda inson va jamiyat munosabatlari, adolatli boshqaruv, ilm-ma’rifat, halol mehnat, saxovat, muruvvat, til odobi va komil inson masalalari keng yoritilgan. Asarning uch qismli tuzilishi hayotiy kuzatuv, axloqiy baho va hikmatli umumlashmalarni bir butun tizimga birlashtiradi.Navoiy inson qadrini mansab, boylik yoki tashqi ko‘rinish bilan emas, balki uning odobi, amali, halolligi va boshqalarga keltiradigan foydasi bilan o‘lchaydi. Mutafakkirning adolat va insonparvarlik haqidagi qarashlari shaxsiy axloq doirasidan chiqib, jamiyat va davlat boshqaruvi masalalarigacha kengayadi. Ilmning amal bilan, ma’naviyatning ijtimoiy mas’uliyat bilan uyg‘unligi asarning yetakchi g‘oyalaridan biridir.“Mahbub ul-qulub” bugun ham yosh avlodni ezgulikka, fikr mas’uliyatiga, halol mehnatga va inson qadrini e’zozlashga tarbiyalashda katta imkoniyatga ega. Asarni chuqur o‘rganish Navoiy merosini anglash bilangina cheklanmay, zamonaviy jamiyatda sog‘lom axloqiy muhitni shakllantirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 14-jild. – Toshkent: Fan, 1998.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
3. Hayitmetov, A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
4. Mallayev, N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
5. Vohidov, R., Eshonqulov, H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent: Adabiyot jamg‘armasi, 2006.
6. Komilov, N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.